

Memòria Històrica

Grup de Recerca per la Memòria Històrica

Des del Grup de Recerca continuem la nostra tasca divulgativa, aquest cop en forma d'entrevista a una veïna del poble, Aurèlia Granell Garcés, realitzada el 26 d'agost del 2004 a Les Coves de Vinromà. En aquesta transcripció repassem la seva vida des de l'època republicana, passant per la guerra, l'arribada del front al poble, fins als anys de postguerra i dictadura. Un testimoni que ens apropa a aquells temps, viscuts en primera persona per ella i el seu marit, Vicente Mateu Compte.

Destaquem que aquets dos testimonis tenien 9 i 11 anys respectivament quan va començar la guerra, i com a tals, tenen la subjectivitat i percepció de l'entorn de dos persones de la seva edat. Hi ha coses que van viure en primera persona, i d'altres les van escoltar als majors, i a gent determinada del poble en aquells anys, amb la seva càrrega de subjectivitat pròpia. Tot i així, són dos testimonis molt interessants per la seva evolució manifesta de les vivències personals, ja que de grans, quan van ser recollits els seus testimonis, havien pogut reflexionar amb el temps, de tot allò viscut, per explicar-ho d'una manera més detallada, i pot ser més reflexionada.

-Quin any vas néixer? Vaig nàixer l'any 1927 a les Coves. Vaig anar a escola al poble fins els 14 anys. Després vaig aprendre a cosir i em vaig fer modista, i quan em vaig casar, el meu home era sastre, i vaig continuar la mateixa feina.

-Com era l'escola d'aquells anys? A escola ens ensenyaren

GRUP DE RECERCA PER LA MEMÒRIA HISTÒRICA
LES COVES DE VINROMÀ

molt. La República va posar molt d'interès en la cultura. Abans de la guerra anàvem separats xics i xiques, durant la guerra ens van posar tots junts. Teníem una molt bona mestra, es deia Antonia. Però vam tenir que marxar del poble evacuats uns anys a València, perquè al mes d'Abril del 38, ja teníem el front ací al poble.

-Durant eixos dos anys que estàveu al poble anant a escola en temps de guerra, com eren les classes? Molt bé, hi havia un mestre que es deia Jesús, amb el que fèiem teatre, i dels diners que trèiem de les representacions, compraem joguets per als xiquets, era un home estupendo. Crec que era un home de la CNT, d'aquells més idealistes, amb més idees. Fèiem el teatre al Trinquet, on hi havia un escenari, abans de que obriren el carrer.

Temps després, durant la postguerra, encara vam tornar a fer teatre, i comprar joguets pels xiquets. Segurament aquell home va deixar marca en els professors del poble de després, però ja ens feien anar a missa. Abans de la guerra no ens feien anar a missa, així com l'enciclopèdia de l'escola no portava res de religió, la de després de la guerra sí que portava. En temps de república la religió s'estudiava a l'església, no a l'escola.

-Als pares i mares dels xiquets, els hi agradava l'escola de la República? Ah sí, els pares estaven encantats de que els xiquets fessin teatre, i s'omplís el trinquet. L'escola d'abans de la guerra va canviar molt respecte a la de després en l'ensenyament, va pegar un baixó. Abans teníem molts llibres, un que es deia "Lo que nos rodea", sobre l'atmosfera, coses de cultura, després, ens feien llegir tonteries, llibres polítics sobre el règim, un que es deia "Heroes".

Abans de la guerra i durant la guerra llegíem més sobre cultura, hi havia un altre que es deia "Cientos de cosas" sobre inventors i coses interessants. Després en la postguerra molta religió i llibres de política sobre idees de Franco.

-De que treballaven els teus pares durant La República? El meu pare era fuster, i ma mare a casa, a la sènia, teníem un cavall, ma mare anava fora al camp, també teníem un treballador. Vivíem bé de lo de casa, de pena no en teníem cap. L'única pena van ser els tretze mesos que mon pare va estar a la presó perquè era d'esquerreres, després de la guerra.

-Els teus pares parlaven de política davant vostre? No, davant de nosaltres no parlaven molt de política, érem molts xiquets, que havíem de pensar, si havíem tingut

a mon pare a la presó? La mestra sembla que ens tenia una miqueta de compassió. Les que eren de la Falange, ens deien roges a natros. Era un ambient molt incòmode, igual que en la guerra amb la CNT era un ambient lleig pels de dreta, després era un ambient lleig pels altres, ho comprens? Ara! hi ha qui no va rebre de la part de la CNT, i després va repartir. I hi va haver gent que no va fer res contra els de dreta durant el temps de la República, i després van rebre només per tenir una idea més d'esquerres. Ací als pobles també va haver venjances i coses, saps?

Un que per alguna cosa li tenia mania a un altre, pues mira, no se donaven compte el que allò representava, allò representava molt, era molt serio. Que si perquè un se n'havia anat de voluntari al front, que si per un altra cosa, tonteries! per tonteries, van tancar a gent per tonteries, ara! també va haver gent que van fer coses mal fetes, pues mira! Lo qui va fer... Però los que en van fer de veres,

només en van agafar a dos o tres ací al poble, los que van estar en la CNT, aquells ja no van tornar al poble, perquè sabien el que passava. El que era d'esquerres però no havia fet res, i es quedava al poble, aquell era el que pagava el pato.

-Quins records té de la Col·lectivitat del poble? Doncs que van agafar les terres, i els maxos de les Senyorettes de Don Miquel, de Pepita la Carassera, de la gent que eren més rics. Jo tenia una agüela que també li van incautar el mas, li van posar el paper de la CNT a la porta, en el que posava "esta casa està incautada per la CNT / FAI-AIT". De terres no li van agafar cap, però com tenia ganao, quan volien, anaven i agafaven una vintena de cabres i se les menjaven. Jo no dic que tots foren iguals, com per exemple els de Ciudad Real, que ens van donar menjar, acollir molt bé quan estàvem evacuats. Vull dir que a tot arreu hi ha de tot però hi havia de molts pocaverkonya. També

entenc que de Franco hi hauria que no els hi agradaria matar a tot el món.

Jo lo de la col·lectivitat no ho veia bé, perquè veia a m'agüela el que li feien, quan li agarraen les cabres. Era una manera d'actuar que jo no compartia, pot ser en altres jocs com en Andalusia casi totes les terres eren d'uns pocs, però ací a este terreny, casi tots podíem viure de lo nostre.

El Comité estava a ca Mari Lola, on estava Sifre, es deia Ca Manga. Era com l'Ajuntament provisional, si algú es volia casar havia d'anar ahí. Ells manejaen el cotarro els mesos que va estar funcionant, sempre en la pistola al costat. Després ja es va fer un Ajuntament, i ells van perdre força.

-Hi havia dones al poble que estaven posades en política? Ací al poble estava Maria Agueda, una dona avançada, que estava al Partit Socialista, era secretaria del partit, crec. Va marxar a Madrid,

si haguera tornat ací, no se que li hagueren fet, matar-la no se, però fer-li passar un bon calvari segur. Jo diria que no hi havia massa de molt adelantades, ella si, sempre va ser una dona molt culta. Ella ja no va tornar després de la guerra.

-Que vau fer quan va arribar la guerra al poble? Vam tenir que marxar, el front va estar un mes ací al poble. Al principi, natros, els xiquet, una tia, una agüela, i un altra tia agüela soltera, vam marxar allà a un garroferal, i estàvem lluny, però quan venien a bombardejar al poble, a la Torre hi havia antiaeris republicans, i començaven a lluitar avions i antiaeris a dalt nostre, i allí ens caient trossos de metralla, o sigui que també ho vam passar malament. Mentre, mon pare i mon tio estaven al poble, i recordo que quan acabaven de treballar els feien anar a fer trinxeres, per la zona del corral del Moreno.

Quan la cosa ja es va embolicar en serio, de veres, de veres, recordo que la carretera de Torreblanca era un camí, però era la mateixa que hi ha ara, que està asfaltada, i ells ja no van poder venir per la carretera, van tenir que anar pel costat del riu, amagats, perquè els antiaeris de la Salzadella de la part de Franco els anaven disparant projectils. Finalment van arribar on estàvem natros al garroferal, i ja ens van dir que havíem de marxar. Per allí ja passàvem contínuament soldats, i de nit veien el foc del front.

Vam decidir marxar, primer a Vilanova, i després cap a Borriana. El dia que marxàvem del poble, ens van bombardejar molt fort, justament quan eixíem del poble amb els carros per la carretera que va a Castelló, allí carros i bombes tots anàvem barrejats. Hi ha coses que se't queden molt gravades, i molta temor.

Va ser un més en el que van bombardejar molt al poble, van matar a gent i soldats. Ahí a la plaça, on està l'Ajuntament, això eren cases, i les van tombar totes, i l'altre renc de cases on estaven les Marianes, eixes cases també, i a les muraes també ho van esclafar tot perquè estava més junt. A l'arrabal on vivíem natros, només un projectil va tocar una casa. El bombardejos eren més al centro del poble. Bombardejaven de dia i de nit, la gent no tenia refugis i s'amagava on podia. Ahí on està el banc a l'arrabal, hi havia un de-saigüe que travessava el carrer, doncs eixe era un lloc on s'amagaven.

Damunt del campanar hi havia dos persones, que donaven la senyal d'alarma tocant una campana, quan venien els avions. El front va arribar a dalt de les muntanyes on està la piscina, i tiraven ací al poble, i d'ací al poble

Entre els mesos d'abril i maig del 1938 la proximitat del front de guerra al poble va ser causa dels nombrosos bombardejos que va patir el seu nucli urbà. (any 1938. Biblioteca Nacional.)

a d'ells. Això va durar un mes. Allà a la Moreria també va ser tremendo, estava plena de nius d'amortalladores de la república, i quan la Guàrdia Mora avançava pujant pel diu, no els deixaven avançar de cap de les maneres. Una persona que va marxar a última hora del poble ens va dir que la Moreria estava tota blanca, de la pólvora cremada i les explosions que hauria patit dels projectils del bàndol franquista. També diuen que Franco va estar molt a prop del poble, quan avançava el front, perquè van arribar a Vinaròs i havien tallat fins la mar. Com van veure que açò estava molt pelut, van adelantar per dalt i van fer la bossa a les Coves, per anar a Castelló. Ací van aguantar molt, damunt del campanar hi havia una metralladora amb dos dones, ens ho va dir un soldat Gallec, que va estar al poble un mes sense poder fer foc, perquè quan el feien, de seguida els disparaven on estava el foc. Es comentava que aquelles dones increpaven als soldats de Franco que estaven a l'altra part del riu, des de dalt del campanar. No eren dones del poble, aquelles dones anaven amb els soldats. Hi havia dones molt valentes.

Ací al poble no es va quedar ningú, van evacuar a tot el poble, fins i tot la gent gran del poble que no volia marxar, o estaven al llit malaltes, les van fer marxar amb ambulàncies a l'hospital de València. Quan l'exèrcit Republicà va veure que estaven rodejant el poble pels dos costats, van haver de marxar per no quedar atrapats per la bossa.

Va ser una situació molt dura, a dalt de les muntanyes darrera del poble, un regiment del bàndol franquista gallec, va quedar fortament danyat per la resistència dels soldats que estaven al poble. Ací van haver moltes baixes del bàndol de Franco per intentar entrar al poble. No van aconseguir travessar el poble inicialment, van tenir que anar bordejant per poder continuar cap a Castelló, ja final-

ment van poder prendre al poble. La gent que va tornar al poble, mentre durava la guerra, va ser la que es va quedar per els pobles del costat i van quedar atrapats dins la bossa del exèrcit franquista. Els que ens vam quedar a fora vam marxar. Molt poca gent d'esquerres va tornar al poble en eixos moments, només als que els va pillar la bossa. Al poble hi havia només dos o tres, i els van tancar a la presó.

On estaven els antiaeris republicans al costat de la Torre, recordo que després van posar una pedra en homenatge a un aviador alemany que li van tombar l'avió. Després a la democràcia la van treure, segur que algú u altre diria, ja està bé açò!

-Com era l'ambient els dies d'abans de marxar del poble? Al poble una casa gran que hi havia a prop de la carretera l'ha va agafar l'UGT, i es va omplir de soldats i molta munició, al Grupo Semanero, on està el cine, la CNT va agafar un altra casa. Però es va buidar quan la cosa s'anava complicant. La CNT va anant perdent força, després es van posar a l'Ajuntament al entrar a formar part del govern republicà durant la guerra. Es que al principi aquells de la CNT avassallaen a tot lo món. Ací també van fer un ajuntament que era d'esquerres, ja no era de la CNT. Tot i que continuaven tenint les finques ells, les de la Col·lectivitat.

Hi havia nits que no es podia dormir, se sentien les botes de soldats passant per l'arrabal cap al front. Al principi hi van venir molts soldats, quan es va fer l'ofensiva de Terol, però es que després els soldats anaven ahí a Sant Mateu. Ja era qüestió de marxar. Hi havia molta activitat militar, generals, molt de moviment. L'església estava plena de soldats, el calvari també, concretament el batalló Panxo Villa que venia de Teruel, aquells que anaven vestits tots de cuero per protegir-se del fred. Van

morir molts soldats pel fred. Recordo que quan marxaem en els carros del poble, mos ametrallaven en els avions, però ara penso que ens feien temor, perquè si hagueren volgut ens hagueren matat. Aquells soldats del Batalló Panxo Villa, una vegada em va agafar un durant el bombardeig i ens deien, "debajo de los olivos" "y los carros que se separen" Aquells soldats molt bona gent, i molt valents, anaven davant de tot, eren les forces de xoc. També hi havia soldats russos, ho se cert. Recordo que quan marxaven cap a Terol van dir que hi havia soldats de Rússia. També quan estàvem evacuats a Almussafes, que tenia una tia allí, al costat d'on estàvem, hi havia polacs, anglesos, soldats de tots els països que ja sortien d'Espanya i embarcaven a València.

-Què va passar quan vau tornar al poble després de la guerra? Després de la guerra quan vam tornar al poble, als que tenien apuntats, aquella mateixa nit ja no dormien a casa. Al meu pare el van detenir, i al cap de dos dies, se'l van emportar a la presó de Benicarló sense, avisar. Penes grosses, penes grosses!

A més, a la presó els havíem de portar el menjar de casa, perquè allí no els donaven res. Anàvem totes les setmanes les dones, jo tenia un tio, que també tenia un germà allà, ens anàvem tornant. Anàvem amb el carro i un cavall que teníem. Allí després s'ajuntaven set o vuit que menjaven junts, perquè els deixaven cuinar. De menjar no els donaven, però els deixaven entrar el que portaven els familiars. Així les famílies dels presos s'anaven alternant, i cada setmana anava una a portar el menjar a la presó. En cada cistella posaven un paper escrit en el nom de cada persona. Teníem un dia a la setmana de visita per entrar el menjar i tornar totes les cistelles cap a les Coves.

El meu pare va estar 13 mesos a la presó, hi ha gent que va estar

més, altra menys. El pare de Paquita la de Sales va estar 3 anys, crec que a Borriana. Cec que ell era de l'UGT, però mai va fer res dolent.

Van ser les dones les que es van organitzar per anar a visitar als presos. La majoria de la gent de dretes del poble no deia res, i alguna gent et comentava que per què encara no havien soltat al teu familiar, si no havia fet res, però molt poca gent ho feia.

La meva mare va anar a demanar firmes a gent de dreta per a que soltaren al seu home, i no va voler firmar ningú. Tampoc t'ajudaven. Finalment hi havia un Guàrdia Civil que ni coneixia a mon pare, però com anava a menjar a ca m'agüella al mas. Li va dir que tenia un fill a la presó que no havia fet res, i aquell Guàrdia Civil li va dir que no es preocupés. Al mes el meu pare ja havia sortit al carrer. Mira si va caldre poquet per treure'l, i una persona que ni el coneixia!

Tenia també un tio que l'acusaven de matar algú, i quan ell explicava que estava amb un altre home en un míting, aquell altre ho negava, no el volia ajudar a ser la seva coartada, ja que era un de dretes que es va posar a la CNT per salvar-se la vida. Molts anys després em vaig assabentar que a la gent li prohibien recolzar al rojos que estaven tancats a la presó. Finalment al meu tio el van soltar, però li van recomanar que no tornés al poble, perquè tornarien a anar a per ell, i va marxar a Barcelona.

En aquell temps els diners que teníem, resulta que uns no valien, i altres sí. Uns per massa vells, i altres per massa nous. Hi havia un "tejemaneje", que no quedava clar. Havies d'anar a l'Ajuntament per a que et digueren quins valien i quins no, però molta gent no es fiava.

Els homes tancats a la presó, les cases buides, també s'havien apropiat de les finques dels que no estaven, tot i que després les

van tornar, però tu mentre, venies en la butxaca buida, i si tenies quatre perres, et dient que la meitat no valien. Quan vam tornar, a moltes cases ja ens havien furat moltes coses, casi que ens havien deixa't sense res. Tu podies vore coses teves que les portava altra gent, però t'havies d'aguantar.

-Què era això de tombar els Sants? Això ho van fer els de la CNT, que van trencar les capelles del calvari i van fer un pont, no tenien altres pedres només que aquelles, i enacavan van tenir que desfer el pont i tornar les pedres, o no se que van aclarir. No hi havia prou a este poble, no calie, i lo únic que va fer, és que les conseqüències van ser més roïnes. A l'església van tombar els sants i se'ls van emportar als tres ponts, a l'hostal de Jovero, los tiraven, i despès a la postguerra, cada sant que comprava l'església nou, l'entraven d'allà de provessó cap a l'església.

També van tombar la pedra que hi havia a dalt de l'església, que ja

no s'ha ficat mai, eren uns sants grans i de pedra picà. I la mare de deu que hi ha, eixa si que la van ficar nova, que també la van tombar, i dins tots los sants. En això també van tenir batalla els que eren d'esquerres i els de la CNT, perquè els d'esquerres dien que no, que els sants no molestaven, que es tanca l'església si no hi ha capellans, i au!, però no cal cremar los sants.

-Hi havia maquis al poble? Un tio del meu home, va morir a la presó perquè el van acusar d'ajudar als maquis, primer el van tancar a Morella. Li van pegar molt, després els portaven a declarar a Castelló, el camió va parar a la carretera de Les Coves, ma sogra va anar a vore'l, i ell ja anava tot sangós, li van dir que s'ho havia fet ell, què s'havia de fer ell!, a tu te pareix que s'ho havia de fer ell, si estava fet una llàstima! Una de les vegades que el portaen a declarar a Castelló, els van dir a la família (versió oficial), que ell es va tirar per les escales de la presó, de lo desesperat que estava, ja no aguantava més. El meu home li va poder comprar un taüt i el van enterrar.

Ací al poble van tancar a gent per tenir contacte amb els maquis, perquè posaven a la gent en un compromís. La Guàrdia Civil no volien que els donaren menjar, però els maquis anaven als masos amb pistola també, i tenien fam. A veure que fas, a la gent la posaven entre l'espasa i la paret. Molts masos es van quedar abandonats, perquè la Guàrdia Civil s'emportava als homes a la presó per haver donat menjar als maquis. Al final la gent marxava a viure al poble per a no tenir que passar per aquesta situació. Ara, com van i tornen en cotxe, la gent ha tornat a viure als masos.

Els maquis a la gent l'únic que els demanaven era menjar, ells a la gent no la tocaven. Ells suposo que tenien la idea de fer algun atemptat, però no els van deixar

respirar, ho comprens?

Al poble una vegada van anar a la Farinera, ha demanar diners. Van entrar per la porta de darrera, i li van demanar 25.000 pessetes a Pepe el de la Farinera.

Mosatros portem 25 anys de democràcia i encara no tenim coratge de parlar! Vam estar molts anys que no podies obrir la boca. Casi fins que es va morir Fanco van continuar detenint a gent, si sabien que tenien alguna activitat contra el Règim.

Allí al cap del pla, van dir, que van matar a un home, per allò dels maquis crec, perquè ja feia uns 10 anys que s'havia acabat la guerra, diuen que li va aplicar la llei de fugues, el portaven cap a Castelló en un taxi, era d'un altre poble, i al cap del pla li van dir que baixare, li van tirar dos tirs i el van matar. Crec que va anar la família, i se'l van poder emportar. Però tot això "a la xita callando", eh!

En aquell temps només podies parlar dins de casa, la gent escoltava la ràdio, la BBC de Londres, *Radio Espanya Independiente*, però tot havia de ser dins de casa, i molt amagat, perquè si no venia la Guàrdia Civil a buscar-te. Estaven les coses molts series, i va durar molts anys.

Poc a poc hi havia més llibertat, però la gent no tenia ganes de parlar ja. Quan va arribar la democràcia, no es va fer ja res. Jo no se si al cap de 3 o 4 anys d'acabar la guerra, si s'haguera fet alguna cosa, perquè la gent estaven molt coents, però després les coses es van arreglar, i escolta, ja està bé, no em de tornar altre camí, que ja n'hem tingut prou. Però feu el que vulgueu, jo mentre viuré seré d'esquerra, i no canvio.

Opino que això de les fosses comunes ho haurien d'arreglar, i la gent hauria de tenir dret de saber on tenen a les seves persones. Hi ha dones de la meua edat que tenen als pares desapareguts, o als germans. Escolta, al menys, que una vegada a l'any pugui portar-li un ramet de flors, però clar, no saben on estan els familiars, estan perduts. Jo crec que el govern hauria de fer alguna cosa. Deu ser molt difícil poder identificar a cadascú, i el llocs on estats enterrats.

O sigue, que tenim uns records una mica roïns. De vegades penso que hi ha gent de l'altre bàndol que et te mania, i penso, si som natros els que estem coents, ja no podem estar més de coents.

S'incorpora a l'entrevista l'home d'Aurèlia, Vicente Mateu Compte, i comença a parlar de quan ell i la seva família van arribar al

L'evacuació de la població civil del poble per l'arribada de la guerra va marcar un abans i un després per a moltes famílies. (any 1938. Biblioteca Nacional)

poble després de la guerra.

Natros veníem de València, quan vam arribar al poble, com els que veníem evacuats després de la guerra, si no teníem casa pròpia, i estàvem de lloguer, al tornar al poble, ja estaven els amos a casa, i no podíem entrar casa seva, vam anar a un pati de la família del meu pare, que teníem al carrer Moreria.

Quan arribem allí amb el carro, mon pare, ma mare, el germà, jo, i la meva germaneta, que érem juvenets, jo tenia uns 14 anys, veiem a l'arcada del carrer com s'apropaven la parella de la Guàrdia Civil. En arribar li van preguntar a mon pare "–Vostè és Miguel Mateo? –si, –pos vingui en natros, –Home!, dixam entrar el carro dins del pati, i ajudar als xiquets i a la dona. –Ja els ajudarà algú, vostè en natros." Se'l van emportar i el van tancar a la presó que estava al carrer Sant Fernando.

Després de tres dies se'l van emportat a la presó de Castelló, perquè mon pare havia estat concejal a l'ajuntament durant la República, i el van tenir tancat 15 mesos a la presó. Un dia li van fer el judici, i com no hi havia cap causa de res, el van soltar, i avant, però ens van fer passar 15 mesos, a la mare i als meus germanets, que això no voldria donar a passar a ningú del món, perquè no teníem res.

Quan vam arribar al poble portàvem un sac d'arròs en corfa, allò ho picaves en uns morters que teníem, i saltava la corfa i es quedava l'arròs. Només teníem això per menjar, els diners que teníem com que van canviar la moneda no servien, perquè eren rojos, mon pare a la presó, i no els donaven res per menjar, una tasseteta de caldo i prou, i els havíem d'enviar el menjar del poble, perquè sinó s'haurien mort de fam.

Cada 15 dies els enviàvem una cistella en menjar, un olla en petaquets bullides, uns moniatos tor-

rats, dos taronges, un grapat de figues, un olla en mongetes bullides, o el que podíem tindre, i un pa d'aquell que feien antes. El pa ens costava 12 pessetes, el compraem d'estraperlo, perquè entones no hi havia de pa. En aquell temps et donaven un racionament d'una cosa groga de panís que pareixia una rajola, una cosa que li foties a un al cap i el mataes. I per comprar un pa, jo havia d'anar al jornal a plegar olives, birbar, o el que fora, i cobrava 3 pessetes, i ma mare 3 pessetes, i el meu germà 3 mes, i un pa en valia 12.

Parla Aurèlia: Més tard recordo que quan natros feien esta casa, els menobres guanyaven 8 pessetes diàries, i un pa en valia 16, imaginat, dos dies de jornal per comprar un pa d'estraperlo, perquè en lo de racionament et donaven molt poc, per esmorzar. El que vull dir es que les penúries van durar molts anys.

Torna Vicente a conversar: No teníem res de res, perquè si tenies quatre finquetes per ahí, no hi havia res plantat, i si havia alguna cosa plantada, ho van arreplegar els que es van quedar per ací. Total, que havies de treballar per enviar-li una cistella de menjar a mon pare a la presó, i natros ací no teníem res, res per menjar, ni per res. Aixina vam estar hasta que mon pare va eixir de la presó, i ja va posar-se a treballar, tallava llenya per ahí, fèiem carbó, el veníem, i ja vam comença a no tenir tanta fam, perquè la gana va durar molt anys, natros a l'any 1949 encara anàvem en la cartilla de racionament. Això va ser una inquisició de les grans. Això ha existit ací, m'ha passat a mi, això! jo m'he menjat cagarrites de conill per la fam que tenia. Són tonteries?

A una casa, si una persona plantava un bancal de blat i collia 1000 kilos, l'autoritat municipal tenia registrat quanta gent vivia a eixa casa, quatre per exemple, pos al cap de l'any necessiteu 150 kilos

per persona, per 4, són 600 kilos, els altres 400 s'han de presentar a l'ajuntament, i l'oli, petaques, fesols, tot lo que a ells el pareixia que et sobrava, ho havies d'entregar. Tot lo que era qüestió de menjar ho havies de presentar i ells t'he racionaven, i et deixaven la part teva, i la que havies de donar-los.

A les capitals la gent queia al terra desmallada pels carrers. La gent al estar tant dèbil agafava malalties, la tuberculosi no tenia medicament, entones no hi havia la penicil·lina, i xavals des dels 15 al 22, se'n van morir a este poble, no se quants, però un fotimer. Com tots estaven baixos de defensa, si tenies la mala sort d'agarrar una malaltia delicada, ho tenies fotut.

Els diumenges no es podia treballar, i ves a treballar ves, que els guàrdies de camp, te pillaven i et fotien 5 duros de multa. Con que el diumenge havies d'estar a casa, i si volies eixir al carrer a vore els amics, si et veia un Falangista pel poble, et preguntava on anaves, i si era hora de missa, t'enviava a missa o cap a casa, i si no volies, et multaven, i quan passaves per davant d'una bandera del Règim i no la saludaves, te multaven. I si un die "me cago en deu", li queia el pel, a algú li van fer pagar 20 duros, me paix. També havies de confessar-te, almenys una vegada a l'any a la quaresma. Per cert, jo no vaig anar mai, era un xiquet, i com tenia tanta fam, estava tant desesperat, i tenia tanta ràbia, no vaig anar mai.

Allò va ser criminal, aquell personatge que va manar després de la guerra, ell i els que li acompanyaven. Perquè ací al poble hi havia una colla que eren tots partidaris, clar, xupaen del pot, no en tenien cap de pena ells, com eren de la part d'el que manava, tenien lo que volien, ells feien l'estraperlo, ells venien les coses. Ells no estaven controlats, i en canvi ells mos controlaven a natros.